

खानदेशातील शेतकरी चळवळीचा इतिहास

प्रा. डॉ. मनिष मा. सोनवणे

म.स.गा. महाविद्यालय

मालेगांव जि. नाशिक

शासकीय धोरणाचा प्रतिकूल परिणाम ज्या समूहगटावर सर्वाधिक होत असतो त्याच गटाकडून शासनासमोर सर्वप्रथम आवाहन उभे राहत असते. शासन व शेतकरी यांचा संघर्ष समाज कायमच अनुभवत आला आहे. ब्रिटीशकाळापासून ते आज पावेतो या संघर्षाचे स्वरूप बदलत असले तरी या संघर्षाच्या मुळाशी असलेले प्रश्न हे कायमच राहिले आहेत. शेतकरी संघर्षाच्या आंदोलनाने खानदेश व संपूर्ण उत्तर महाराष्ट्राची भूमिका ही कायमच महत्त्वची राहिली आहे. त्याचा शोडक्यात आढावा प्रस्तुत शोधनिबंधात घेण्यात आला आहे यासाठी ऐतिहासिक, विश्लेषणात्मक, तुलनात्मक वर्णनात्मक तसेच ग्रंथालय पध्दतीचा अभ्यास करण्यात आला आहे. याशिवाय वस्तुनिष्ठ माहितीच्या संकलनासाठी खानदेशातील शेतकरी चळवळीतील कार्यकर्ते, पत्रकार, अभ्यासक, राजकीय नेते यांच्या मुलाखती घेण्यात आल्या आहेत.

खानदेशात १८१६ मध्ये इंग्रजी सत्तेचा अंमल सुरु झाला. ब्रिटीश राजवटीच्या धोरणाचा प्रतिकूल परिणाम शेतकरी वर्गावर होवू लागल्याने ब्रिटीश सत्तेविरोधात असंतोष निर्माण झाला. शेतसारा तसेच इंग्रजांनी जमिनीचे सुरु केलेले सर्वेक्षण यास विरोध म्हणून शेतकऱ्यांनी खानदेशात उठाव केले. ^१ याबल, एरंडोल, चोपडा, अकुलखेडे येथे १८४६ नंतरच्या काळात उठाव झालेत. जंगलात शिल्लक कायदेभंग करणे, फी न भरता गुरे चारणे, लाकूडतोड करणे यासारख्या प्रतिबंधात्मक बाबींचा वापर शेतकरी करीत असत. १९२० मध्ये महात्मा गांधींच्या आगमनानंतरच्या कालखंडात राष्ट्रीय सभेने व्यापक स्वरूप होण्यास सुरुवात झाली. शेतकरी, कामगार या कष्टकरी वर्गात ब्रिटीश सत्तेविरोधात असंतोष निर्माण करून त्यांचे संघटन करण्याचे महत्त्वपूर्ण काम गांधींनी देशभर सुरु केले त्याचा परीणाम म्हणून इंग्रजांविरोधात शेतकरी वर्गाचे सत्याग्रह सुरु झालेत. ब्रिटीशांनी जंगले राखीव करण्यासंदर्भात धोरण अवलंबिले तसेच गुरांसाठी लागणारा चारा आणि जळण्यासाठी लागणाऱ्या लाकडावर कर लावला, त्याविरोधात खानदेशात साकी येथील आकाणी येथे सर्वप्रथम शेतकऱ्यांचा सत्याग्रह झाला. ^२ त्यानंतर लळींग, कुकवाड, फत्तेपूर, डांगुर्णे, घोसबारी, अकुलखेडे, कुंशर, चहाडी, गणपुर, इत्यादी खेड्यांत या सत्याग्रहाचे लोण पसरून येथील सरकारने देखील ब्रिटीश सत्तेविरोधात सत्याग्रह केले होते.

यासोबतच काँग्रेस व खानदेशात कार्यरत असलेल्या इतर सामाजिक-राजकीय संघटनांकडून १९३१ साली शेतकरी परीषदांचे आयोजन करण्यात आले अतिवृष्टीमुळे शेतकऱ्यांचे झालेले नुकसान, शासकीय धोरणे, निर्यातीचा शेतमालाच्या भावावर होणारा परीणाम इत्यादी विषयांवर या परीषदंमध्ये चर्चा होत असत. १९३६ मध्ये काँग्रेसचे देशातील पहिले ग्रामीण अधिवेशन फैजपूर येथे संपन्न झाले होते या अधिवेशनात काँग्रेसच्या व्यासपितावर प्रथमच शेतकरी व कामगार यांचे ऐक्य घडवून आणण्यात आले या अधिवेशनात खानदेशातील शेतकरी, शेतमजूर हे वर्ग

स्वातंत्र्य आंदोलनाशी मोठ्या प्रमाणात जोडले गेले. 'खेती हंगे के लिए' हा कार्यक्रम मंजूर करण्यात आला. या अभिवेशनाच्या अखेरीस महत्त्वाची यांनी शेतकरी व शेतमजूर यांचे शोषण थांबवण्याशिवाय खरे स्वातंत्र्य मिळणार नाही' असे प्रतिपादन केले. खानदेशात काँग्रेसशिवाय इतर समाजवादी गट, पक्ष देखील शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांसाठी आपल्यापरीने सर्पण करीत होते. १९३८ मध्ये साने गुरूजी यांनी अमळनेर येथे शेतकरी परीषद भरवली होती. अमळनेर म्युनिसिपल हद्दीत येणाऱ्या बैलगाड्यांवर टोल टॅक्स लावण्यात आला होता. त्याविरोधात साने गुरूजी यांनी उग्रोपण करून शेतकरी आंदोलन उभे केले होते. या आंदोलनात कामगार व शेतकऱ्यांनी एकत्रित येवून अन्यायाविरोधात लढा दिला होता. त्यामुळे म्युनिसिपल मधील सत्ताधारी काँग्रेसला टॅक्स काढावा लागला होता. चिमटाणा येथील सरकारी खजिना लुटीत देखील शेतकरी पार्श्वभूमी असलेल्या क्रांतीकारक मंडळीचा समावेश होता.

क्रांतीसिंह नाना पाटील यांच्यासोबत यांनी भूमिगत राहून पत्नी सरकारमध्ये खानदेशातील डॉ. उत्तमराव पाटील यांनी त्यांच्या शेतकरी मित्रांसोबत महत्त्वाची भूमिका बजावली होती. पत्नी सरकार हे काष्टकरी शेतकरी वर्गाचे जमिनदारी विरुद्ध प्रतिनिधित्व करीत होते. थोडक्यात स्वातंत्र्यपूर्व काळखंडात देशाच्या समाजकारणासोबत राजकारणावर तसेच विचारविश्वावर काँग्रेसचे वर्चस्व होते. देशाच्या स्वातंत्र्य लढ्याच्या तुलनेत इतर मुद्दे अप्रत्यक्षी नव्हते त्यामुळे शेतकरी आंदोलने ही देखील राष्ट्रीय चळवळीचा एक भाग होती, व ती प्रामुख्याने ब्रिटीश सत्तेविरोधात लढली गेली. या आंदोलनाने त्या माध्यमातून सरकारची अन्यायकारक धोरणे शेतकऱ्यांची पिळवणूक जमिनदारी पध्दतीच्या मर्यादा या प्रमुख दावी केंद्रस्थानी होत्या. त्यात खानदेशातील शेतकऱ्यांचा स्वातंत्र्य आंदोलनात सहभागी होत असताना आपल्या न्याय हक्कांसंदर्भात जागृत करण्याचे देखील प्रयत्नही झाले.

१९७०-८० च्या दशकात काँग्रेस समोर मुख्यत्वे समाजवाद्यांचे आव्हान होते. खानदेशातील अमळनेर हे साने गुरूजींची कर्मभूमी असल्याने खानदेशात देखील काही तालुक्यात समाजवादी पक्ष मजबूत होते. जळगाव-धुळे परिसरात मोठ्या प्रमाणात कापूस हे पिक पेटले जाते. महाराष्ट्र सरकारने कापूस एकाधिकार योजना कापूस उत्पादकांसाठी सुरू केली होती. या योजनेनुसार सर्व शेतकरी वर्गास संपूर्ण कापूस सरकारने निश्चीत केलेल्या दरात सरकारला विकणे बंधनकारक होते. हे धोरण उत्पादक शेतकऱ्यांसाठी अन्यायकारक होते. योजनेचा हेतू चांगला असला तरी योजनेच्या अंमलबजावणीत मोठे वशिलेबाजी, भ्रष्टाचार याबाबी योजनेच्या मर्यादा होत्या. दुसरीकडे खानदेशाच्या शेजारील मध्यप्रदेश व गुजरात मध्ये कापसाची माठो मागणी होती, व महाराष्ट्रपेक्षा प्रति किंवल दरही जास्त मिळत असे, परंतु कापूस एकाधिकार योजनेमुळे दुसऱ्या राज्यात कापूस विक्रीस बंदी होती, मग शेतकरी रात्रीच्या वेळी आपल्या जिव धोक्यात घालून सातपुडा पर्वत रांगा ओलांडून आपल्याच उत्पादनाची मध्यप्रदेश सिमेलगतच्या बाजारपेठेत विक्री करीत असत. त्यासाठी पोलिसांचा पहारा देखील त्यांना चुकवावा लागे, अन्यथा पोलिस कारवाई, तुरुंगवास, न्यायालयीन जाच इत्यादी बाबीना त्यास सामोरे जावे लागे. एकुणच हे सर्व प्रकरण शेतकऱ्यांसाठी अन्यायकारक होत. या विरोधात खानदेशातील विधीमंडळ सदस्यांनी देखील विधीमंडळात सदस्यांनी अनेकदा प्रश्न उपस्थित केले होते. गुलाबराव पाटील, आंकार बाबू यासारख्या समाजवादी नेत्यांनी अनेकदा शेतकऱ्यांना संघटीत करून बैलगाडी मोर्चे काढलेले. त्यामध्ये शिंगाडे मोर्चा हे सर्वाधिक लक्षणीय ठरले.

डिसेंबर १९८० मध्ये शरद पवार यांनी विरोधी पक्षनेतेपदी असताना शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांसंदर्भात पायी दिंडी काढली होती. या दिंडीचा प्रवास जळगाव ते नागपुर असा ४५० कि.मी. चा होता. ^३ शेतकरी, शेतमजूर यांचे प्रश्न उम, कांद्याचे दर, कापूस, ज्वारी, धान व दूध दर हे मुख्य विषय होते. या दिंडीत खानदेशातील शेतकरी मोठ्या संख्येत

सहभागी झाले होते नागपूर येथे विधान भवनावर पोहचेल्यापर्यंत या मोर्चात जवळपास दहा हजार शेतकरी सहभागी झाले होते असे म्हणतात.

शेतकरी संघटनेची खानदेशातील वाटचाल -

शेती मालाला जास्त भाव मिळवा यासाठी शरद जोशी यांनी १९७९ साली शेतकरी संघटनेची स्थापना केली. शेतकरी संघटनेने आंदोलने, चर्चासत्रे, परीषदा या माध्यमातून सातत्याने शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांसंदर्भात पाठपुरावा सुरू ठेवला आहे. सर्वप्रथम १९७८ साली कांदाला जास्तभाव मिळवा यासाठी सर्वप्रथम आंदोलन शरद जोशींच्या नेतृत्वाखाली केले गेले. त्यानंतर दशभव या आंदोलनाचा प्रभाव राज्यभर वाढत गेला. संघटनेच्या सुरुवातीच्या टप्प्यात उत्तर महाराष्ट्र हे चळवळीचे मुख्य केंद्र बनले होते. शेतकरी संघटनेपुर्वी शेतकरी आंदोलने ही प्रामुख्याने राजकीय पक्ष अथवा नेत्यांशी संबंधित होती. त्यांच्या आंदोलनाचे स्वरूप राजकीय होते तसेच मागण्या देखील ढोबळ स्वरूपात होत्या. मात्र शेतकरी संघटनेने उत्पादन खर्चावर हमीभाव न देणे हे सराकरचे अधिकृत धोरण असल्याचे सांगून शेतीच्या अर्थशास्त्राची पायाभूत मांडणी केली. ९ ते १० नोव्हेंबर रोजी चांदवड येथे महिला अधिवेशन आयोजित केले गेले. त्यामधून सर्वप्रथम महिला शेतकरी यांना शेतमालाच्या भावासंदर्भातील आंदोलनात सहभागी करून घेण्यात आले या अधिवेशनात महिलांच्या जिल्हा परीषदांमधील सत्तेत सहभाग वाढविण्यासाठी व महिला पॅनल तयार करण्याचा ठराव पास करून घेण्यात आला हे एक क्रांतीकारक पाऊल होते. राजकीय पक्षांच्या आंदोलनात अनुपस्थित राहणारी ग्रामीण महिला मोठ्या संख्येने प्रेरणेतून शेतकरी संघटनेशी जोडली गेली व आपल्या मागण्याबाबत जागरूक बनली. नाशिक जिल्हा आंदोलनाची मुख्यभूमी असल्यामुळे शेतकरी संघटनेचा सर्वाधिक प्रभाव खानदेशावर पडणे स्वभाविक होते. चांदवड अधिवेशनात खानदेशातील महिला शेतकरी मोठ्या संख्येने सहभागी झाल्या होत्या त्यातील काही महिला नंतरच्या काळात संघटनेच्या कार्याशी प्रत्यक्ष जोडल्या गेल्या. विटनेर (चोपडा) येथील इंदिराताई पाटील त्यांनी शेतकरी संघटनेच्या माध्यमातून महिला आघाडी निर्माण करून महिलांना अर्थसाक्षर बनवित असतानाच राजकीय दृष्ट्या देखिल जागृत केले महिला आरक्षण घोषित करण्यापुर्वीच सौ. पाटील यांनी विटनेर ग्रामपंचायतीत सर्व महिलांचे पॅनल निवडून आणले होते.

शेतकरी संघटनेचे आंदोलन सरकार विरोधी असल्याने ते

सहाजिकच सत्ताधारी काँग्रेस विरोधात होते. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना जो प्रबळ विरोधी पक्ष अग्रक्रम देईल त्यास पाठिंबा देण्याचे संघटनेचे धोरण होते. २१ व २२ जानेवारी १९८५ रोजी शेतकरी संघटनेचे तिसरे अधिवेशन धुळे

येथे आयोजित करण्यात आले होते. यात शरद पवार यांच्या पु. लो. द. आघाडीस शेतकरी संघटनेने पाठिंबा देण्याचे जाहीर केले. या आघाडीस राज्यात फारसे यश मिळाले नव्हते मात्र उत्तर महाराष्ट्रात नाशिक व जळगाव जिल्ह्यात

शरद जोशींच्यो पाठिंब्यामुळे पु. लो. द. आघाडीस मोठे यश मिळाले होते. ८० च्या दशकात शेती व सिंचनावरील सार्वजनिक गुंतवणुका खालावली होती. त्यातील बरीचशी गुंतवणुका आहे ते प्रकल्प चालवण्यासाठी खर्च झाली. एकंदरच कृषी विरोधी चित्र राज्यात तयार झाले होते याचा ता परीणाम होता.

शेतकरी वर्गास आर्थिक प्रश्नांसंदर्भात प्रबोधन करित असताना शेतकरी समाजात वर्गीय जाणीव निर्माण व्हावी तसेच सामाजिक एकरूपता निर्माण व्हावी यासाठी शेतकरी संघटनेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांचा राजा छत्रपती शिवाजी

महागज आणि दलिताने कौवारी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा संयुक्त जयंती मेळावा जळगाव येथे १८ एप्रिल १९८८ रोजी घेण्यात आला होता. या मेळाव्यास देशातील प्रमुख विद्येधी पश्चिमेत्यांनी उगमित गढुन शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन केले होते. शरद जोशी यांची कौदुबिक तसेन सामाजिक पार्श्वभुमी शंतीशी संबधीत नमत्यांना देखील शेतकऱ्यांना त्यांनी आपलेसे केले होते. खानदेशात मगठा, गुजर, राजपुत, माळी, दलित, लेखा अशा अठगपगड जातीचे शेतकरी संघटनेचे कार्यकर्ते जातीभेद न बाळगता वर्गीय भान लक्षात ठेवून शेतकरी संघटनेची भूमिका पटवून देत असते.

सनदशीर मागने आपला न्याय मागण्यासाठी आंदोलने करण्याची भूमिका शेतकरी संघटनेने अगोदरपासुन खिकारली होती. आंदोलन करताना

सर्वसामान्य नागरीक तसेच आंदोलन कर्ता शेतकरी वर्ग यास वेडीस धरणे शरद जोशी यांना मान्य नव्हते. म्हणुन संघटनेच्या आंदोलनाचे स्वरूप सहसा अहिसक

व सनदशीर असे पण यात अभिनयता देखील होती. १० नोव्हेंबर १९८५ रोजी संघटनेच्या वतीने पानफुल आंदोलन किनगांव (यावल) येथे करण्यात

आले यात शेतकऱ्यांनी रस्ता रोको करून गांधी तत्वज्ञानाची मदत घेत महामार्गावरील प्रवासी बांधवांना पान - फुले भेट देवून सरकारच्या शेतकरी विरोधी धोरणांचा निषेध केला होता. यात किनगाव, अडावद, गलंगी परीसगतील पुरूष - महिला सत्याग्रही मोठ्या प्रमाणात सहभागी झाले होते.

कर्जमाफी हा शेतकरी आंदोलनाच्या मागणी संदर्भात नेहमीच कळीचा मुद्या राहिला आहे. शेतकरी वर्गास उत्पादन खर्चाच्या प्रमाणात देखील त्यांच्या कृषीमालास हमीभाव मिळत नाही, त्यामुळे शेती तोट्यात जाते. शेतकऱ्यास सरकारकडुन सवसीडी दिली जाते असा कांगावा केला जातो. मात्र प्रत्यक्षात ती ऋण सवसीडी आहे. त्यामुळे शेतकरी संघटना ८० च्या दशकापासुन या विरोधात संघर्ष करीत आहे. १९८८ साली एप्रिल महिन्यात संघटनेच्या माध्यमातुन नादारी अर्ज शेतकऱ्यांकडुन मोठ्या प्रमाणात भरून घेण्यात आले. शेतकऱ्यांना बँकेच्या कर्जवसुली धोरणामुळे गावात अपमान सहन करावा लागे. प्रसंगी त्यांच्या संपत्तीची तसेच घराची जप्ती झाल्याने त्यांची प्रतिष्ठा, मानसन्मान धुळीस मिळत असे. त्यामुळे संघटनेने स्वतःहून नादारीचे अर्ज भरून घेतले व शेतकऱ्यांना दिलासा देण्याचा प्रयत्न केला. संपूर्ण राज्यात त्यावेळी चार लाख अर्ज भरून घेण्यात आले होते. त्याद्वारे कोर्टाला विनंती केली की, आमच्या जमिनी ताब्यात घ्या, रिसीव्हर नेमा व त्याला जमिन कसायला सांगा व येणाऱ्या उत्पन्नातुन संबधीत शेतकऱ्यांस रोजगार द्या. या आंदोलनात धुळे जिल्ह्यात अनिल गोटे तसेच जळगाव येथे कडू आप्पा यांनी परीश्रम घेवून शेतकऱ्यांकडुन अर्ज भरून घेतले त्यावेळी दहा हजार पर्यंतची कर्जमाफी सरकारने केली होती हे संघटनेच्या प्रयत्नाचे यश होते.

कापुस हे खानदेशातील प्रमुख पिक आहे. राज्यात यवतमाळ नंतर सर्वाधिक कापसाचे उत्पादन हे जळगाव जिल्ह्यात घेतले जाते. मात्र परकीय वस्त्र निर्यातीस प्रोस्ताहन दिल्यामुळे सुती कापडाची मागणी बाजार पेटेत घटली त्याचा परीणाम कापसाच्या किंमतीवर झाला त्याविरोधात शेतकरी संघटनेच्या वतीने जळगाव, धुळे जिल्ह्यातील अनेक गावात १९८८ मध्ये राजीव वस्त्रांची होळी करून निषेध केला गेला. तत्कालीन शासनकर्ते राजीव गांधी सरकारने हे धोरण अवलंबीले असल्याने परकीय वस्त्रांना संघटनेचे कार्यकर्ते हे 'राजीव वस्त्रे' असे संबोधित.

खानदेशातील सर्वाधिक प्रसिद्धी मिळालेले आंदोलन म्हणजे नऊ

परीशिष्ट विरोधी करण्या संदर्भात करण्यात आलेले आंदोलन होय. कडू आप्पा यांच्या मते शेतकऱ्यांचे शोषण होण्याचे सर्वात महत्वाचे कारण म्हणजे कायदेमंडळाकडून पारीत करण्यात आलेले शेतकरी विरोधी कायदे होय. या कायद्यांमुळेच मुळ राज्यघटनेचे स्वरूप बदलून शेतकरीसमोरील अडचणी वाढल्या आहेत त्यांचे निराकरण करण्यासाठी नववे परिशिष्ट रद्द करण्यात येवून आठ परिशिष्ट असलेली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची मुळ राज्यघटना पुनर्स्थापीत व्हावी यासाठी रवि देवांग यांच्या नेतृत्वाखाली खानदेशातील शेतकरी संघटनेच्या कार्यकर्त्यांनी १४ एप्रिल २०११ रोजी धुळे येथे आंदोलन करण्यात आले या आंदोलनास राज्यभर प्रसार माध्यमांकडून मोठी प्रसिध्दी मिळाली होती. दोन्ही जिल्ह्यातील १९ कार्यकर्त्यांना तुरुंगवास भोगावा लागला होता. हे आंदोलन चिरडण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात शासकीय यंत्रणांचा वापर करण्यात आला होता.

शेतकरी संघटना व आंदोलने या दोन्ही बाबी अविभाज्य राहिल्या आहेत. संघटनेच्या माध्यमातून अनेक लहान-मोठी आंदोलने उभी राहिली. भुसावळ रेल्वे स्टेशनवरील कापूस प्रश्नासंदर्भातील ठिव्या आंदोलन (१९८६), कर्जमुक्तीसाठी लक्ष्मी मुक्ती आंदोलन, देवभाने आंदोलन, दुध आंदोलन (धुळे), मंत्र्यांना गावबंदी इत्यादींचा प्रामुख्याने यामध्ये उल्लेख करता येईल याशिवाय राज्य व देशपातळीवरील शेतकरी आंदोलनाच्या माध्यमातून झालेल्या आंदोलनात देखील खानदेशातील शेतकरी कार्यकर्त्यांचा मोठ्यासंख्येत समावेश होता. त्यामध्ये शिवाजी पार्क वरील आंदोलन, वाघा सिमेवरील गहू निर्यात परवानगीसाठीचे आंदोलन इत्यादींचा यात प्रामुख्याने उल्लेख करता येईल तसेच खानदेशातील ३८ जणांचा समावेश होता. त्यामध्ये ०८ महिला होत्या. हे विशेष नर्मदा धरणातील पाणी शेतकऱ्यांसाठी सोडावे यासाठी नंदुरबार - धुळे जिल्ह्यातील संघटनेच्या कार्यकर्त्यांनी मोठे आंदोलन उभे केले होते. त्यावेळी प्राकड येथे रात्री दोन वाजता शरद जोशी यांची घोडयावर मिरवणुक काढली होती.^६

शेतकरी संघटनेच्या आंदोलनात जळगाव जिल्ह्यातील भादली, किनगांव, असोदा, शेळगांव, दहिवद, अडावद, जळगांव खु., गलंगी, चोपडा आणि धुळे जिल्ह्यातील कापडणे, धनुर, कलमाडी, साक्री, शिंदखेडा, सोनगीर, कासार, मालपुर, वाघाडी, यरवड, सायने इत्यादी गावे अग्रस्थानी होते. शेतकरी संघटनेची निश्चित अशी कार्यकारणी नाही तसेच औपचारीक संरचना देखील जाणीवपूर्वक शरद जोशींनी निर्माण केली नाही. संघटनेची घटना सुध्दा लिहून काढलेली नाही. गावागावात परस्पर विरोधी गट असतात निवडणूक किंवा नेमणुक असली तर विभिन्न राजकीय पक्षाचे गट सक्रिय होतील त्यामुळे संघटनेत कार्यकारणी अस्तित्वात नाही.^७ असे असले तरी खानदेशात वेळेवेळी केलेल्या आंदोलनात काही प्रमुख कार्यकर्त्यांचा समावेश होता. त्यामध्ये जळगाव जिल्ह्यातील चिमणराव पाटील, रघुनाथदास देशमुख, अॅड. प्रकाश पाटील, हिरालाल पाटील, कडू आप्पा यांचा समावेश होता. तर धुळे जिल्ह्यातील शेतकरी आंदोलनाचे नेतृत्व नारायण माळी, शांतीलाल पटेल, आत्माराम बळीराम पाटील, रामचंद्र पाटील, रवि देवांग, नामदेव पाटील कलमाडीकर, रंजनाबाई पाटील, शांताबाई माळी, भाऊराव कॉप्रेड, द्वारकाबाई पाटील इत्यादींनी केले.

शेतकरी संघटनेतील कार्यकर्त्यांचे औपचारीक शिक्षण जरी फारसे नसले तरी शरद जोशींच्या तत्वज्ञानाचा मोठा प्रभाव त्यांच्या विचारपध्दतीवर आणि कार्यक्रमांवर दिसून येतो. जागतिकीकरणाचे समर्थन, ऋण सबसिडी, उत्पादन मुल्यावर आधारित हमीभाव इत्यादी अनेक मुद्दांबाबतशी त्यांच्याशी संवाद साधतांना या बाबी सहज लक्षात येतात, विभिन्न परिषदा चर्चासत्रे, परिसंवाद यामाध्यमातून शरद जोशींचे तत्वज्ञान त्यांच्यापर्यंत पोहचलेले दिसते. शरद जोशींच्या जाहीर सभा, भाषणे यातील अनेक दाखले आजही हे कार्यकर्ते सहज आठवणीच्या स्वरूपात देतात. शेतकरी संघटक या नावाचे

साप्ताहिक, ना. शरद जोशींचे पुस्तके, लेख, वर्तमानपत्रातील मुलाखती त्यांच्या संग्रही आहेत. किरतन, कलापथक, पोवाडा यांवरून अहिराणी भाषेतील लेखमाहित्य यातून निर्माण झाले आहे. पूर्वी मालगडी अमलेले नामदेव पाटील कलमाडीकर जे स्वतः अशिक्षित अमुन देखील अनेक कविता त्यांनी शरद जोशी यांच्या कार्यावर संग्रहनेच्या आंदोलनप्रसंगी रचल्या होत्या. ⁶

‘शरद जोशींनी शिकाडा आमले धडा

शेतकरी राजा राहु नको येडा’

या दोन ओळीतून शरद जोशींचे योगदान कलमाडीकर यांनी स्पष्ट केले आहे. ‘निवाडा कोण कोणले’, ‘शेतकऱ्यांचे पंचप्राण शरद जोशी’, राजीव वस्त्रांची होळी अशा अनेक अहिराणी कविता नामदेव पाटील यांनी रचल्या आहेत, चिमणराव पाटील (दहिवदकर) यांनी देखील स्वरचित काव्यपुस्तिका प्रकाशित केली आहे. सोनवद धरण परिषदेत १९८५ साली केवळ शरद जोशींच्या आदेशावरून सरवड, सायने, वावाडी येथील शेतकऱ्यांनी सोनवद धरणासाठी आपल्या जमिनी दिल्याची संमतीपत्रे जोशींना दिली होती. ⁹ यावरून केवळ आपल्या मागणीसाठी नव्हे तर इतरांच्या कल्याणासाठी शरद जोशींनी साद घातल्यास खानदेशातील शेतकरी वर्ग त्यास प्रतिसाद देत होता.

१९९० नंतरची वाटचाल -

१९९० नंतर भारताच्या राजकारणावर आणि अर्थकरणात माठे स्थित्यंतर झाले. मंदिर, मिडीया, मार्केट यामुळे सामाजिक चळवळींच्या वाटचालीत अनेक बदल झाले. ग्रामीण महाराष्ट्र जो शेतकरी चळवळीमुळे संघटीत होत होता त्यास जमातवादी राजकारणामुळे मर्यादा पडल्या ग्रामीण युवक हा शेतकरी आंदोलनापासून दूर जाऊ लागला, व भावनिक राजकारणाच्या नाटी लागला. शेतकरी संघटनेस कापडणे - धनूरा, साक्री इत्यादी भागात १९९३ च्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकीत काहीसे यश मिळाले. ^{१०} परंतु या यशाचे स्वरूप तात्कालिक होते. खानदेशात काही अपवाद वगळता शेतकरी संघटना राजकीय दृष्ट्या आपले वर्चस्व दाखविण्यात अयशस्वी ठरली गावपातळीवरील गटा-तटाचे राजकारण तसेच राजकीय पक्षात शेतकऱ्यांचे झालेले विभाजन यामुळे शेतकऱ्यांची आंदोलने उभी राहिली नाही. शरद जोशी यांच्या निधनानंतर शेतकरी संघटनेत अनेकदा फूट पडली तसेच वर्तमान राज्यस्तरीय नेतृत्व राजकीय सत्तास्पर्धेत सहभागी झाल्याने शेतकरी प्रश्नासंदर्भात आंदोलने उभे करण्यात मर्यादा येत आहेत. मुळात शेतकऱ्यांचे प्रश्न हे कमालीचे गुंतागुंतीचे आहेत. त्यामुळे हे प्रश्न कोणत्याही राजकीय पक्षाच्या अथवा विचारसरणीच्या चौकटीत सोडवता येणे शक्य नाही. ^{११} खानदेशात मिश्रपिक संस्कृती असल्याने पश्चिम महाराष्ट्रात ऊसाचे व विदर्भात कापसाचे जसे आंदोलन उभे राहते तसे खानदेशात शेतकरी आंदोलन उभे राहत नाही. खानदेशात शेतकरी कृषी समिती, शेतकरी संघटना, स्वाभिमानी शेतकरी संघटना, किसान संघ, भारतीय किसान संघ, लोकसंघर्ष मोर्चा इत्यादी निरनिराळ्या शेतकरी संघटना आपआपल्या परीने शेतीविषयक प्रश्नासंदर्भात आंदोलने करीत आहेत. पुणतांबा येथील राज्यातील सर्वात मोठे शेतकरी आंदोलन अयशस्वी झाल्यानंतर सुकाणू समिती सदस्य संजय पाटील (चोपडा) आपल्या परीने शेतकरी कार्यकर्त्यांना संघटीत करून शेतकरी आंदोलने खानदेशात उभी करीत आहेत राज्यात कोणत्याही विभागात शेतकरी आंदोलन उभे राहिल्यास त्याचे पडसाद खानदेशात देखील उमटतात. परंतु स्वतंत्र असे आंदोलन उभे राहण्यास मर्यादा येत आहेत.

थोडक्यात, खानदेशात स्वातंत्रपूर्व काळात शेतकरी चळवळीस स्वातंत्र्यलढ्याची पार्श्वभूमी होती. तर स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील शेतकरी चळवळीच्या संघर्षात शरद जोशींच्या शेतकरी संघटनेची भूमिका मध्यवर्ती ठरली. शेतकरी आंदोलनात अनेक परस्पर विरोधी विचार प्रवाह देखील आहेत.

जसे डाव्या संघटना या शेतकरी - शेतमजुर अशा वर्गीय जाणिवा लक्षात घेवून आपली चळवळ सुरू ठेवतात. तर राष्ट्रवादी संघटना शेतकऱ्यास पालन पोषण करणारा वर्ग संबोधतात, दुसरीकडे पुरोगामी संघटना बळीराजा हे मिथक वापरताना दिसतात. इत्यादी विचारप्रवाह खानदेशातील शेतकरी चळवळीच्या इतिहासाचा मागोवा घेताना दिसून येतात.

संदर्भ

- १) विजयराव रेषे १९२७-४७ या कालखंडातील खानदेशचे राजकारण पी. एच. डी. शोधप्रबंध (अप्रकाशीत) १९९४, प्र.२८
- २) विजयराव रेषे १९२७-४७ या कालखंडातील खानदेशचे राजकारण पी. एच. डी. शोधप्रबंध (अप्रकाशीत) १९९४, प्र.२३५
- ३) साने रवि किरण याने निलिमा - महाराष्ट्राचे शासन व राजकरण २००९ प्र. क्र.१२७
- ४) लंपसव डवअमकमज वउमदए पससं त्तपोक दक च्दवीलज त्र वीदकूक जव टपजदमत म् ४.६.१.९९० ऋण छवण १६८९
- ५) लेले जयंत - भारतीय राजकारणाचे आकलन प्र. क्र.१६४ ६) शांतीलाल पटेल - मुलाखत
- ७) शरद जोशी - शेतकरी संघटना विचार आणि कार्यपरघर्ता प्र. १२५ ८) शांतीलाल पटेल - मुलाखत
- ९) दैनिक आपला महाराष्ट्र ३०/९/१९८५ १०)
आत्माराम पाटील - मुलाखत ११) संजय पाटील -
मुलाखत